

Ewa Rutkowska

Wiatyk na wieczność

O zbiorach rękopiśmiennych Biblioteki Polskiej w Paryżu

Archiwum Wielkiej Emigracji

Największe emigracyjne zbiory rękopisów polskich (papiery rodzinne, archiwa instytucji i organizacji) znajdują się w Paryżu. Gromadzono je w Bibliotece Polskiej z myślą utworzenia *archiwum narodowego* jako źródła nauki dla Polaków i cudzoziemców. *Archiwum narodowe*, określenie Karola Sienkiewicza, sekretarza księcia Adama Czartoryskiego, dokumentujące historię Polski – 1000 letniej kultury związanej organicznie z chrześcijańskim Zachodem i jej związki z kulturą europejską.

Pokolenie Wielkiej Emigracji zostawiło w zbiorach archiwum swoją młodość (np. papiery powstania listopadowego) i swój wiek dojrzały (działalność wygnańcza). Pozostawiło dokumenty o narodzinach zjawiska nowego, nieznanego – mianowicie emigracji politycznej. Pozostawiło także ślady tułaczkiej egzystencji, żarliwości poglądów i sporów, podziałów na stronnictwa polityczne, ślady twórczości, rozterek życia codziennego, tęsknot, rozpacz i załamań, zdrady, chorób. Ślady formowania się nowego sposobu myślenia i mówienia, z pozycji doświadczenia emigracyjnego, o Polsce, o jej przyszłości oraz o jej miejscu w Europie, ślady rozpadu dotychczasowej wspólnoty duchowej oraz projektów dotyczących jej przyszłości.

Karol Sienkiewicz, niedościgły wzór bibliotekarza, jako sekretarz sekcji historycznej Towarzystwa Literackiego rozsyłał po Europie: Anglii, Włoszech, Belgii, Hiszpanii oraz Francji zastępy kopistów, którzy mieli za zadanie wyszukiwanie poloników w archiwach bibliotecznych i przepisywanie ich. Powstały w ten sposób m.in. teki paryskie – kolekcja rękopisów w odpisach z

ówczesnej Biblioteki Królewskiej w Paryżu (Bibliothèque Nationale), pozwalająca odtworzyć na obcej ziemi przeszłość Polski.

Lista dokumentów i ofiarodawców

Listę wielkich ofiarodawców rękopisów rozpoczęli: historyk i poeta Julian Ursyn Niemcewicz oraz uczestnik wojen napoleońskich i powstania listopadowego, generał Karol Kniaziewicz. Ludwik Jastrzębski ofiarował archiwum księcia Ksawerego Saskiego.

Do zasobu rękopisów wpływały kolejno w następnych dziesięcioleciach XIX wieku przekazy innych emigrantów lub ich rodzin.

Dokumenty pułkownika Mikołaja Kamieńskiego, twórcy wraz z Mickiewiczem, Legionu Polskiego, ofiarowała jego żona Adamina z Potockich; Eustachy Januszkiewicz, publicysta, księgarz, wydawca emigracyjny przekazał kilka listów Joachima Lelewela, a następnie *Dziennik podróży z Syberii* oraz korespondencję rodzinną swego brata, Adolfa Januszkiewicza, zesłanego na Syberię za udział w powstaniu listopadowym.

Kilka dokumentów królewskich Stanisława Augusta w oryginałach lub odpisach wpłynęło od Bronisława Zaleskiego, pisarza zaprzyjaźnionego z Cyprianem Norwidem i Waleriana Kalinki, sekretarza generała Władysława Zamoyskiego. Archiwum Sejmu z czasów powstania listopadowego przekazane w 1876 roku przez rodzinę posła Henryka Nakwaskiego zawierało akt detronizacji Mikołaja I jako króla Polski z podpisami prawie 200 posłów, wśród nich m.in. autograf księcia Adama Czartoryskiego. Prezes szacownej instytucji emigracyjnej Stowarzyszenia „Czci i Chleba“, Władysław Laskowicz, krewny Ignacego Domeyki, powstaniec litewski dołączył w 1888 roku do zgromadzonych dokumentów zbiór spisów i aktów wojska polskiego z roku 1831.

W dwudziestym stuleciu następcy pokolenia założycieli nadal przekazywali dary w postaci prywatnych kolekcji, papierów osobistych, rodzinnych, dokumentów związanych z działalnością różnych instytucji i

organizacji. List Wiktora Hugo z 1846 roku do przewodniczącego Komitetu Polskiego zakupiono (bowiem w tym czasie rozpoczął się okres wielkich zakupów) u antykwariusza w 1933 roku. Stanisława Strzemboszowa pozostawiła w Bibliotece Polskiej zbiór rękopisów z kolekcji swego męża Władysława Strzembosza, bibliotekarza Biblioteki Polskiej w Paryżu. W tym samym roku 1934 kupiono akt konfederacji panów litewskich z 1574 roku z 25 pieczęciami, skierowany do Henryka Walezego.

Kilka miesięcy później kupiono również u antykwariusza zbiór autografów królewskich z XVI-XVII wieku: Ludwika XV, Jakuba I Stuarta, Bony Sforzy, Henryka Walezego, Stefana Batorego, Jana III Sobieskiego, Stanisława Leszczyńskiego, Augusta III i Stanisława Augusta oraz papiery księcia Józefa Poniatowskiego, generała Marie-Joseph La Fayette'a, księdza Félicité de Lamennais, Joachima Lelewela, poety Józefa Bohdana Zaleskiego, generała Henryka Dąbrowskiego, twórcy Legionów Polskich we Włoszech oraz generała wojska polskiego, węgierskiego i tureckiego Józefa Bema.

W tym jakże obfitym dla archiwów trzecim dziesięcioleciu dwudziestego wieku wpłynęły także papiery Dionizego Zaleskiego, syna Józefa Bohdana i przyjaciela Józefa Mickiewicza przekazane przez Bohdanę Okińczyc-Zaleską wraz z książkami, rycinami i portretem olejnym Józefa Bohdana Zaleskiego. Niestety brak informacji w rocznikach i sprawozdaniach Biblioteki na temat pochodzenia następujących dokumentów: Tadeusza Kościuszki, niektórych dokumentów Jana Henryka Dąbrowskiego, Józefa Marii Hoene-Wrońskiego filozofa i matematyka, twórcy filozofii mesjanistycznej, Casimira Delavigne, poety, autora *Warszawianki* (przekład polski Karola Sienkiewicza), księcia Adama Czartoryskiego.

Po II wojnie, w połowie lat pięćdziesiątych, wpłynęła pozostała po Dionizym Zaleskim część papierów; dokumenty Szkoły Polskiej na Batignolles oraz Towarzystwa Dobroczynności Dam Polskich; papiery rodziny Gierszyńskich, zawierające m.in. archiwa: Henryka Bukowskiego, uczestnika powstania styczniowego, Walerego Wróblewskiego również uczestnika

powstania styczniowego, Jana Nepomucena Janowskiego publicysty z Towarzystwa Demokratycznego Polskiego – dar Marii i Marcelego Zielińskich; papiery rodziny Gałęzowskich z kilkoma listami Cypriana Norwida, Joachima Lelewela do Seweryna Gałęzowskiego, prezesa Rady Szkoły Polskiej na Batignolles; papiery po Kazimierzu Woźnickim, założycielu Polskiej Agencji Prasowej w Paryżu, z listami Stefana Żeromskiego, Władysława Reymonta, Henryka Sienkiewicza; papiery po artyście Bolesławie Biegasie; po księdzu Augustynie Jakubisiaku; rękopisy heraldyczne Szymona Konarskiego, sporo prac Józefa Andrzeja Teslara, historyka literatury i majora WP; fragmenty archiwum Zakładu św. Kazimierza. W latach 1972-1974 przekazano po sprzedaży Hôtel Lambert część archiwum domowego XX Czartoryskich.

Kolekcja rękopiśmienna wzbogaciła się o część archiwum Władysława Mickiewicza, papiery lekarza Władysława Kopaczewskiego, profesora slawisty Henri Grappina, papiery profesora Zygmunta Lubicz Zaleskiego, pisarza, uczonego, członka korespondenta Instytutu Francuskiego, po II wojnie sekretarza generalnego Towarzystwa Historyczno-Literackiego. Zbiory powiększyły się również o archiwum polskiej emigracji XX wieku, o papiery po kustoszach Biblioteki Polskiej: Bronisławie Mońkiewicz i Irenie Gałęzowskiej, o papiery po historyku, bibliotekarzu i dyrektorze Biblioteki Polskiej Franciszku Pułaskim; po Henri de Montfort, lingwiście, założycielu Association France-Pologne, po Czesławie Chowańcu, kustosz Biblioteki Polskiej w Paryżu, o papiery po malarzu Konstantym Brandlu, ofiarowane przez jego siostrzeńca Witolda Leitgebera. Kolekcja powiększyła się również o materiały Archiwum Ambasady Polskiej w Paryżu z lat 1919-1953; o dokumenty dziennikarza i wydawcy Stanisława Lama przekazane przez Paulę Lamową. Wpłynęły papiery poety i prozaika Jana Brzękowskiego; Aleksandra Kawałkowskiego, szefa głównego Organizacji Walki o Niepodległość „Monika“ podczas II wojny światowej; Ludwika Lille, publicysty sekcji polskiej radia francuskiego – ofiarowane przez spadkobierców. Przekazano do archiwum korespondencję Witolda Gombrowicza z Suzanne Arlet – dar właścicielki; część papierów Paula

Cazina, profesora, znawcy literatury polskiej i jej tłumacza ofiarowaną przez Juliette Monfet, wdowę; papiery osobiste mieszkańców Domu Spokojnej Starości w Lailly-en-Val – dar Marka Szypulskiego; uzupełnienie archiwum rodziny Karola Sienkiewicza – dar Adeli Marii Żeleńskiej; wpłynęły ponadto papiery historyka Władysława Pobóg-Malinowskiego – dar Eugenii Staniszewskiej-Mantovani; materiały dotyczące Galerii Lambert założonej po II wojnie przez księgarzy Zofię i Kazimierza Romanowiczów – dar Kazimierza Romanowicza; korespondencja i materiały biograficzne historyka i ambasadora Polski w Rzymie w latach 1945-1947 Stanisława Kota; dokumenty osobiste, twórczość i korespondencja ambasadora RP w Paryżu, Kajetana Dzierżykraj-Morawskiego.

Zasób rękopiśmienny Biblioteki Polskiej powiększał się przede wszystkim dzięki hojności przekazicieli. Lista powyższa nie jest wyczerpująca. Sygnalizuje ona zaledwie ogrom i różnorodność archiwalnego materiału badawczego.

Poeta i jego muzeum

Na szczególną uwagę zasługuje jedyny w swoim rodzaju zasób rękopisów, obrazów, książek i przedmiotów osobistych po Adamie Mickiewiczu ofiarowany „Wysokiej Akademii Umiejętności“ przez Władysława Mickiewicza, najstarszego syna poety.

W 1901 roku, w Paryżu, Komitet Miejskowy Stacji Naukowej Akademii Umiejętności, sprawujący wówczas czynności nadzorcze nad Biblioteką Polską, wystosował do Akademii pismo wyłuszczające zamiar Władysława Mickiewicza (sekretarza Komitetu) założenia przy Bibliotece Muzeum Adama Mickiewicza. Akademia propozycję przyjęła. Muzeum otwarto w 1903 roku, Władysław pozostał jego jedynym kustoszem, sprawował jednocześnie funkcję dyrektora Biblioteki jako delegat Akademii oraz jako przedstawiciel Komitetu Miejskowego.

Pierwszy inwentarz autografów poety spisali jego przyjaciele w 1856 roku. Później oznaczał i odnotowywał skrzętnie każdy rękopis sam Władysław Mickiewicz. Po jego śmierci do pracy nad porządkowaniem i sporządzeniem katalogu papierów Adama Mickiewicza przystąpił Adam Lewak. W 1931 roku nakładem Polskiej Akademii Umiejętności ukazał się *Katalog rękopisów Muzeum Adama Mickiewicza w Paryżu*. Spis Lewaka obejmował 1113 sygnatur, które porządkowały i grupowały spuściznę autora *Dziadów* w następujące podzbiory: pisma i rozmowy Adama Mickiewicza, utwory literackie, wykłady lozańskie, wykłady w Collège de France, pisma i przemówienia w sprawie Andrzeja Towiańskiego, notaty w sprawie Legionu Polskiego we Włoszech, *La Tribune des Peuples*, korespondencja poety z różnymi adresatami (Marie d'Agoult, Victor Cousin, Pierre Jean-David d'Angers, Johann Wolfgang Goethe, Jules Michelet, Charles de Montalembert, Edgar Quinet, George Sand, Alfred de Vigny), papiery rozmaite dotyczące życia i śmierci poety, wojna krymska, papiery rodziny Mickiewiczów oraz pamiętniki, korespondencja, dokumenty miscellanea z epoki Mickiewicza (m.in. Stanisław Moniuszko – muzyka do ballady *Czaty* oraz album autografów muzycznych Marii Szymanowskiej).

Kolekcja manuskryptów Muzeum Adama Mickiewicza ciągle się powiększała. Najpierw dzięki niespożytej energii Władysława Mickiewicza, później dzięki jego następcom. Na przykład w 1934 roku Biblioteka zakupiła list Adama Mickiewicza do Antoniego Edwarda Odyńca z lutego 1825 roku. Na przełomie 1938/1939, przed wybuchem II wojny światowej, zakupiono także afisz z Collège de France informujący o wykładach Mickiewicza w 1844 roku. Sto pięćdziesiąt lat po śmierci poety ujawniają się nadal oryginały listów nieznane lub odnotowane w literaturze przedmiotu wyłącznie na podstawie kopii.

Niżej podpisana odnalazła czystopis listu Adama Mickiewicza z 10 lutego 1843 roku do ministra spraw wewnętrznych Charles Dûchatela w sprawie naturalizacji poety oraz oryginał listu Adama Mickiewicza do księcia Napoleona

Bonaparte z 11 stycznia 1852 roku. Oba autografy znajdują się w Archives Nationales.

Współpraca, inwentarz i katalogi

Opracowane części zasobu rękopisów z podziałem na jednostki archiwalne oznaczone sygnaturami opublikowane są w kilku katalogach. Dwa najstarsze, wydane przez Polską Akademię Umiejętności ukazały się przed II wojną. Pierwszy dotyczył rękopisów Adama Mickiewicza (*Katalog rękopisów Muzeum Adama Mickiewicza*, oprac. Adam Lewak ze wstępem Franciszka Pułaskiego, Kraków 1931). Drugi ujmował w kolekcje materiały luźne i miscellanea (*Katalog rękopisów Biblioteki Polskiej w Paryżu, t.I*, nr sygnatur 1-431, oprac. Czesław Chowaniec, Kraków 1939; indeks oprac. Janusz Pezda, Paryż 1995).

Następny katalog, powojenny, ukazał się w wydaniu Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego w 1990 roku i rejestrował zawartość archiwum Instytucji „Czci i Chleba“. Jego autorzy byli stypendystami Fundacji Zuzanny i Jana Brzękowskich, mającej swoją siedzibę w Bibliotece Polskiej w Paryżu (*Katalog rękopisów Biblioteki Polskiej w Paryżu, t.V*, nr sygnatur 664-755, oprac. Jan Skarbek, Jan Ziółek ze wstępem Jerzego Monda, Lublin-Paryż 1990).

Pierwszy i jedyny jak dotąd inwentarz akcesyjny archiwów rękopiśmiennych powstał w latach 1992-1994 dzięki pracom porządkowym Zakładu Rękopisów Biblioteki Narodowej w Warszawie oraz Biblioteki Czartoryskich w Krakowie. Zespół archiwistów przyjeżdżał kilkakrotnie do Paryża, aby podzielić rękopisy lub zgrupować materiały luźne, nadać im numery akcesyjne i opracować skrócony opis do inwentarza. Prace te finansowane były przez Ministerstwo Kultury i Sztuki Rzeczypospolitej Polskiej. Tę naukową współpracę rozpoczął ze strony Biblioteki Narodowej Andrzej Kłossowski i Łukasz Kądziała, ze strony Towarzystwa Historyczno-Literackiego Andrzej Folkierski, po jego śmierci kontynuował ją Leszek Talko. Wszyscy czterej

inicjatorzy dziś już nie żyją. Inwentarz ukazał się drukiem, obejmował w czterech tomach około 5 tys. opisów, a w tomie V przedstawiał indeksy nazw osób, instytucji i organizacji, proveniencję, chronologię, sygnatury dawne i nowe. Inwentarz ten nadal stanowi podstawową referencję wszelkich prac rejestrujących i katalogujących paryskie archiwa.

Dzięki tejże współpracy oraz współpracy wydawniczej z Biblioteką Narodową w Warszawie ukazały się następujące katalogi. Tom zbierający listy notaty, autografy, papiery emigracji XIX wieku (*Katalog rękopisów Biblioteki Polskiej w Paryżu, t.II*, nr sygnatur 432-545, oprac. Czesław Chowaniec, Irena Gałęzowska, uzupełnił i przygotował do druku M.P.Prokop, Paryż – Warszawa 1994). Ukazał się także tom zawierający archiwa Hôtel Lambert (*Katalog rękopisów Biblioteki Polskiej w Paryżu, t.VI*, nr sygnatur 760-1135, oprac. Janusz Pezda, Paryż – Warszawa 1996) oraz katalog ze spuściznami XX wieku Konstantego Brandla, Jana Brzękowskiego, Aleksandra Kawałkowskiego, Stanisława Lama i Ludwika Lillego (*Katalog rękopisów Biblioteki Polskiej w Paryżu, t.VII*, nr sygnatur 1136-1359, oprac. Maria Gamdzyk-Kłuźniak, Danuta Kamolowa, Andrzej Kaszlej, Marek P.Prokop, Teresa Sieniatecka, Paryż – Warszawa 1996). Z inicjatywy Biblioteki Narodowej w Warszawie ukazało się również innego typu opracowanie bibliograficzne niż katalog – mianowicie wydanie przewodnika po rękopisach (*Przewodnik po zespołach rękopisów Towarzystwa Historyczno-Literackiego i Biblioteki Polskiej w Paryżu*, oprac. Maria Wrede, Marek P.Prokop, Janusz Pezda, Paryż – Warszawa 2000).

W ramach tej samej współpracy z Biblioteką Narodową i Ministerstwem Kultury 950 jednostek archiwalnych z kolekcji Muzeum Adama Mickiewicza zostało zmikrofilmowanych.

Na mocy rozpoczętej w 2005 roku współpracy z Polską Akademią Umiejętności sporządzono dość szczegółowe opisy i opracowano spuścizny artystów polskich, kilku dyplomatów, archiwum ambasady polskiej w Paryżu, konsulatu polskiego w Tuluzie, część materiałów Polskiego Czerwonego Krzyża i Towarzystwa Opieki nad Polakami we Francji, rozpoczęto również

opracowywanie jednego z najobszerniejszych nieskatalogowanych zespołów rękopiśmiennych – spuściznę Kazimierza Woźnickiego.

W 2006 roku opublikowano tom VIII katalogu rękopisów dotyczący funkcjonowania i historii towarzystw emigracyjnych oraz archiwalia Biblioteki z lat 1832-1893 (*Katalog rękopisów Biblioteki Polskiej w Paryżu, t. VIII, nr sygnatur 1360-1705*, oprac. Janusz Pezda, Marek P. Prokop, Paryż – Kraków 2006, PAU).

Prace nad rozpoczęciem opracowania materiałów do owego tomu finansowało Ministerstwo Kultury jeszcze przed rozpoczęciem wielkich prac remontowych w gmachu BPP.

W 2007 roku departament Dziedzictwa Narodowego Ministerstwa Kultury przeznaczył środki finansowe na pomoc dla Biblioteki Polskiej w Paryżu. Dzięki tej dotacji Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych oraz Biblioteka Narodowa w Warszawie wykonały dla nas ważne prace konserwatorskie materiałów rękopiśmiennych. Archiwa Państwowe poddały zabiegom konserwacji archiwum Izby Obrachunkowej Rządu Tymczasowego z lat powstania styczniowego. Specjaliści z Archiwum Akt Dawnych uzupełnili i dokończyli inwentarz zespołu oraz zdigitalizowali całość. Biblioteka Narodowa odrestaurowała najbardziej zagrożoną część notat Franciszka Krahnasa.

Institut National du Patrimoine w Paryżu od 2006 roku konserwuje nam bezpłatnie pergaminy z naszej kolekcji rękopiśmiennej.

Dodać należy, że w pracowni naukowej, w której naukowcy i studenci konsultują materiały rękopiśmienne wyłożono do ich dyspozycji kilkanaście szczegółowych opisów i opracowań cząstkowych inwentarzy większych zespołów archiwalnych nie publikowanych lub opublikowanych (poza wspomnianymi źródłami, m. in. w *Aktach Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu*). Czytelnik ma jednakże do pomocy przede wszystkim opisy katalogowe 1114 sygnatur z kolekcji Muzeum Adama Mickiewicza i 1881 sygnatur Biblioteki Polskiej w Paryżu.

Porządkowanie, opracowywanie materiałów, których nie obejmuje dotychczasowy inwentarz akcesyjny Biblioteki Narodowej (np. archiwum administracyjne Towarzystwa Historyczno-Literackiego i Biblioteki Polskiej w Paryżu z XX wieku lub papiery luźne i różne odnalezione w czasie prac remontowych) trwa.

Przechowywanie

Dzięki pomocy finansowej Fundacji na Rzecz Nauki Polskiej w ramach programu Librarius w czerwcu roku 1998 Biblioteka Polska otrzymała całkowicie odrestaurowany, klimatyzowany i wyposażony w ruchome półki zgodnie ze współczesnymi wymogami magazyn rękopisów. Techniczne warunki przechowywania *archiwum narodowego* zmieniły się więc radykalnie.

W 2004 roku ukończono gruntowny remont całego gmachu Biblioteki Polskiej. Zbiory rękopiśmienne otrzymały dodatkowo jeszcze jeden magazyn.

Zmianom technicznym towarzyszy stopniowe przepakowywanie przez archiwistów jednostek archiwalnych w bezkwasowe pudła i teczki.

Mamy nadzieję, że archiwum Biblioteki na Wyspie Świętego Ludwika stało się od nowa miejscem spotkań naukowców i studentów z Polski i z całej Europy, a ich badania posłużą poznaniu związków i stosunków polsko-francuskich oraz działalności emigracji polskiej we Francji.

Paryż, kwiecień 2008.

Ewa Rutkowska